

METAFORANING KOGNITIV XUSUSIYATI

Rustamova Dilfuzaxon Vohidjon qizi

Qo'qon Universiteti Ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada kognitiv bilish tamoyillari, metaforik ma'noning lisoniy va kognitiv asosini aniqlash, metaforaning kognitiv xususiyatlari tadqiq qilinadi. Kognitiv jarayondagi asosiy vazifa inson miyasining analogik qobiliyatlarining voqea hodisasi sifatida metaforalar tomonidan amalga oshiriladi. Kognitiv jarayonlarda inson ongining o'xshash imkoniyatlarining namoyon bo'lishi sifatida metaforaning ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Kognitiv bilish, metaforik ma'no, germeneytik tadqiq, lingvoaksiologik yo'nalish.

Inson umri davomida hayotni, borliqdagi mavjudliklarni bilishga, anglashga va o'rganishga intiladi. Bilish inson ongining asosiy vazifasi hisoblanadi. So'nggi yillarda dunyo va o'zbek tilshunosligida katta ahamiyat kasb etayotgan kognitiv tilshunoslik ham til orqali insonni borliqni anglashga xizmat qilishini o'rganadi. Metaforaning kognitiv bilishdagi asosiy roli borliqdagi narsa hodisalarning nomlarini, so'zlarni bir-biriga bog'lagan, o'xshatgan holda tushunishga yordam beradi.

Dunyo tilshunosligida metaforani "yashirin o'xshatish", deb ataydilar. Chunki metaforada ham, o'xshatishda ham asosan narsa yoki hodisa nimagadir o'xshatiladi. Bu ikkita bir-biriga bog'liq bo'lmagan narsalarni qiyoslash orqali ma'no chiqarish sifatida ishlatiladi, ammo ularning o'ziga xos ichki o'xshash xususiyatlari bo'ladi. Nutqqa obrazlilik, ekspressivbo'yoq berish niyatida narsa va hodisalar o'rtasida o'xshashlikka asoslangan bo'lib, so'z yoki iboralarni ko'chma ma'noda ishlatish metaforaning xususiyatlaridan biridir.

Metafora bir terminning mujassamlashgan taqqoslanishi bo'lib, o'xshatishlik munosabatiga asoslangandir. Metaforaning ikki turini farqlash lozim: 1) uslubiy (adabiy) metafora; 2) lingvistik metafora. Tilshunoslikning leksikologiya bo'limi lingvistik metaforani o'rganadi, chunki lingvistik metaforalar ishlatilishi jihatdan lug'at tarkibining bir qismini tashkil etadi. Lingvistik metafora odatda ko'p qo'llaniladi va tilda sezilmasdan ishlatilaveradi. Lingvistik metaforalarni ishlatganimizda, uning ongimizda tug'dirgan tasviri haqida hech qachon o'ylamaymiz. Shunday qilib, bugungi kunda metafora she'rdagi shoirona go'zallik va kundalik hayotdagi oddiy so'zlardan ko'ra badiiy bo'yoqlarni oshirgan holda ta'sirchanlikni oshirish uchun ishlatilmoqda.

Metaforik ma'noning lisoniy va kognitiv asosini aniqlash, sharhlash germeneytik yondashuvning asosini tashkil etadi. Metaforaning germeneytik tadqiqi masalasi milliy va diniy qadriyatlar tarixi bilan bog'lanib ketadi. Bu masala bilan metaforologiyaning lingvoaksiologik yo'nalishi mashg'ul bo'ladi. Bu borada Dj.Lakoff, M.Djonson, L.Laudov, Rozov, L.B.Alberty, M.Veber, A.N.Baranov,

V.I.Karasik, G.N.Sklyarevskaya, I.I.Dubrovina, N.A.Lukъyanova kabilarning olib borgan tadqiqotlari e'tiborga molikdir¹.

Dj.Viko ta'kidlaganidek, «har bir metafora kichkina mifdir»². Shuning o'ziyoq metaforani milliylik bo'yog'idan xoli tasavvur qilib bo'lmasligini ko'rsatadi. «Shu sababli borliqni muayyan va mavhum his qilish amalga oshiriladi va shuning uchun ham u tilda mif ijod qilishning samarali usuli hisoblanadi»³. Shu ma'noda jahon metaforologiyasining atoqli vakillari bo'lgan Dj.Lakoff va M.Jonsonning quyidagi fikrlarini tadqiqotning yo'nalishini belgilaydigan metodologik qiymatli asos sifatida keltirish mumkin: «Biz barcha madaniy qadriyatlar metaforik sistema bilan muvofiqlashgan holatda real hukm suradi deyish fikridan yiroqmiz. Faqat real mavjud bo'lgan va madaniyat qa'riga chuqur singib ketgan qadriyatlarga metaforik tizim bilan muvofiqlashadi»⁴.

Shevalararo leksik farqlarda ham metaforik xoslanishlar shu sheva vakillarining til vositasida shakllangan etnik ongi va qadriyatlari silsilasi bilan belgilanadi. Masalan, shirini metaforik qo'llanishi Shirin qishlog'idan tashqarida ma'lum bir kognitiv va komik funktsiya bajaradi. Ammo shu hududda yashovchilar uchun uning bu vazifasi mutlaqo yuzaga chiqmaydi.

So'nggi paytlarda metafora hodisasiga faylasuflar, mantiqchilar, sotsiologlar, psixologlar, tilshunoslar, adabiyotshunoslar va gumanitar fan vakillari ham muntazam ravishda murojaat qilmoqdalar. Ushbu metaforologik bumga turtki bo'lib, metaforaning kognitiv nazariyasida o'z ifodasini topgan metafora mohiyati haqidagi yangi g'oyalar edi. O'tgan asr so'nggida E.S.Kubryakova «Kognitiv fan bu- dunyoni idrok etish, tasniflash, baholash va tushunish doirasida bilimlarni aks ettirish va saqlashni o'rganadigan fan»dir deb yozadi⁵.

Kognitiv jarayondagi asosiy vazifa inson miyasining analogik qobiliyatlarining voqea hodisasi sifatida metaforalar tomonidan amalga oshiriladi. Kognitiv jarayonlarda inson ongining o'xshash imkoniyatlarining namoyon bo'lishi sifatida metafora muhim ro'l o'ynaydi.

Zamonaviy kognitiv fanda metaforaga tushuntirish, baholash, qabul qilish va idrok etish kabi psixik jarayonlarning asosi sifatida qaraladi. Inson metafora yordamida o'z fikrini bayon etibgina qolmay, ularning estetik imkoniyatlaridan foydalanadi, shuningdek, metafora bilan fikr yuritadi, ular yordamida o'zi yashab turgan olamni o'rganadi. Metaforalar bizga qabul qiluvchining ongida mavjud bo'lgan dunyoning lingvistik suratini o'zgartirishga, yaxshi tanish bo'lgan hodisalarni yangicha toifalar bilan tanishtirishga yordam beradi. Bunda

¹ Карасик В. И. Оценочная мотивировка, статус лица и словарная личность // Филология. 1994. № 3; Розов Н. С.

² Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций. Л., 1940. – С. 146.

³ Мусаева Е.М. Миф и метафора // Фразеология в дискурсах разных типов. Вестник ИГЛУ. Сер. Лингвистика. Иркутск: ИГЛУ, 2000. – С. 113.

⁴ Лагута О.Н. Лингвометафорология: основные подходы. [http://www. Balkan Rusistics](http://www.BalkanRusistics.com) | Статьи | Монографии. Метафорология. Теоретические аспекты. Ч.1. Г.2. § 35. – С. 4.

⁵ Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика—психология—когнитивная наука // Вопр. языкознания. 1994. №4. С. 3–15.

metaforaning estetik salohiyati, borliqni emotsional baholash qobiliyati muhim ro‘l o‘ynaydi. Kognitiv metafora nazariyasining tobora yangi modifikatsiyalarining ortib borishi ushbu ilmiy yo‘nalish tarixini, hozirgi holati va kelajakdagi rivojlantirish istiqbollari har tomonlama tushunishni talab qiladi.

Ma‘lumki, kognitiv metaforani o‘rganish nazariyasi va amaliyotiga oid zamonaviy nashrlar J.Lakoff va M.Johnson ning “Biz yashayotgan metaforalar” (Metaphors by which we live) klassik tadqiqotiga asoslanadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, metaforizatsiya ikki bilim tuzilmasi (kontseptual sohalar: manba sohasi va maqsadli soha) o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik jarayoniga asoslanadi. Insonning tevarak-atrofdagi olam bilan bir yo‘nalishli metafora bo‘lishi natijasida sfera-manba elementlari kognitiv qobiliyatning mohiyatini tashkil etuvchi kontseptual maqsad- manbani hosil qiladi. Metaforik barqarorlik nafaqat ikki bilim strukturasining alohida elementlari o‘rtasida balki kontseptual sohalarning butun tuzilmalari o‘rtasida ham sodir bo‘ladi. Kontseptual metafora nazariyasining keyingi rivojlanishi bir nechta yo‘nalishlarda bo‘lib, ularning har biri inson ongini o‘ziga xos g‘oyalar va metodlar bilan boyitdi. Maqsadli sohada metaforik proektsiya paytida manba sohasi tuzilmasi qisman saqlanib qoladi degan taxmin “o‘zgarmaslik gipotezasi” deb nomlanadi. Ushbu xususiyat tufayli metaforada aniq ifodalanmaydigan, lekin tashqi bilimlar natijasida kelib chiqadigan metaforik hodisalar bo‘lishi mumkin.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, metaforalar faqat tilning hodisasi bo‘libgina qolmay, inson tafakkurining ham ajralmas qismi hisoblanadi. Metaforalar orqali inson borliqni obrazli tasavvur qilishi va ifoda etishi mumkin. Ayni shu jihatlari bilan ham metafora kognitiv tilshunoslikning asosiy ob‘ekti bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Карасик В. И. Оценочная мотивировка, статус лица и словарная личность // Филология. 1994. № 3; Розов Н. С.
2. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций. Л., 1940. – С. 146.
3. Мусаева Е.М. Миф и метафора // Фразеология в дискурсах разных типов. Вестник ИГЛУ. Сер. Лингвистика. Иркутск: ИГЛУ, 2000. – С. 113.
4. Лагута О.Н. Лингвометафорология: основные подходы. [http: www.Balkan Rusistics](http://www.Balkan.Rusistics) | Статьи | Монографии. Метафорология. Теоретические аспекты. Ч.І. Г.2. § 35. – С. 4.
5. Кубрякова Е.С. Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика— психология— когнитивная наука // Вопр. языкознания. 1994. №4. С. 3–15.